

Пришляк Галина Ярославівна

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри права

Львівський інститут ПрАТ «ВНЗ «МАУП»

Пришляк Галина Ярославовна

кандидат юридических наук, доцент,

доцент кафедры права

Львовский институт ПрАТ «ВНЗ «МАУП»

Pryshliak Halyna

Candidate of Law, Associate Professor,

Associate Professor of Law

Lviv Institute of PJSC MAUP University

**ОСОБЛИВОСТІ ГАРАНТІЙ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ТА
СВОБОД ЛЮДИНИ Й ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ: ПИТАННЯ
ТЕОРІЇ**

**ОСОБЕННОСТИ ГАРАНТИЙ РЕАЛИЗАЦИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ
ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В УКРАИНЕ:
ВОПРОСЫ ТЕОРИИ**

**PECULIARITIES OF GUARANTEES OF REALIZATION OF
ECOLOGICAL RIGHTS AND FREEDOMS OF HUMAN AND
CITIZENS IN UKRAINE: QUESTIONS OF THEORY**

Анотація. Численні ідеологічні догмати та «пропагандистська боротьба» навколо прав людини, що мали місце десятиліттями, не давали можливості реалістично осмислювати та вирішувати проблеми прав особистості у радянському суспільстві в повному обсязі, відповідно до

певного рівня досягнутого прогресу, скажімо в країнах Європейського Союзу. До таких догм слід віднести твердження, що лише соціалізм здатний у повному обсязі гарантувати права людини, що головними для людини та її свободи є соціально-економічні права. Тим самим вільно чи ні недооцінювалися політичні й особисті, духовні права і свободи людини, а тим паче, екологічні. На жаль, такий погляд відображав дійсну практику в колишньому СРСР та інших колишніх соціалістичних країнах. У галузі політичних, духовних і особистих прав і свобод було досить багато заборонених тем, а екологічні взагалі не виокремлювалися. Водночас компетентні вчені-правознавці як у роки застою, так і під час так званої перебудови послідовно розробляли і обстоювали ідею прав людини і громадянина. У статті розглядається проблема реалізації прав та свобод людини й громадянина та гарантії дотримання міжнародних стандартів екологічних прав людини в національному законодавстві. Наголошено на втіленні міжнародних норм у сфері прав і свобод людини в практику національного законодавства. Запропоновано доповнити чинне законодавство правом громадян та їх об'єднань на контроль над органами державної влади і місцевого самоврядування в екологічній сфері. Зроблено висновки про те, що проблеми з реалізації екологічних прав та свобод в Україні, на жаль, існують. Рівень їх реалізації є низьким, тому, можна констатувати, і рівень дієвості також невисокий. Крім того, слід зазначити, що усвідомлення громадянами усього спектру своїх екологічних прав та свобод, які зазначені в Конституції України, та постійне їх застосування, призведе до їх реалізації на належному демократичному та правовому рівні.

Ключові слова: права людини, права громадянина, екологічні права, свобода людини і громадянина, міжнародне законодавство.

Аннотация. Многочисленные идеологические догматы и «пропагандистская борьба» вокруг прав человека, имевших место десятилетиями, не давали возможности реалистично осмысливать и решать проблемы прав личности в советском обществе в полном объеме, в соответствии с определенным уровнем достигнутого прогресса, скажем в странах Европейского Союза. К таким догмам следует отнести утверждение, что только социализм способен в полном объеме гарантировать права человека, главными для человека и его свободы являются социально-экономические права. Тем самым волею или ни недооценивались политические и личные, духовные права и свободы человека, а тем более, экологические. К сожалению, такой взгляд отражал действительную практику в СССР и других бывших социалистических странах. В области политических, духовных и личных прав и свобод было довольно много запретных тем, а экологические вообще не выделялись. В то же время компетентные ученые-правоведы как в годы застоя, так и во время так называемой перестройки последовательно разрабатывали и отстаивали идею прав человека и гражданина. В статье рассматривается проблема реализации прав и свобод человека и гражданина и гарантии соблюдения международных стандартов экологических прав человека в национальном законодательстве. Отмечено воплощение международных норм в области прав и свобод человека в практику национального законодательства. Предложено дополнить действующее законодательство правом граждан и их объединений на контроль над органами государственной власти и местного самоуправления в экологической сфере. Сделаны выводы о том, что проблемы по реализации экологических прав и свобод в Украине, к сожалению, существуют. Уровень их реализации является низким, поэтому, можно констатировать, и уровень действенности также не высок. Кроме того, следует отметить, что осознание гражданами всего спектра своих экологических прав и

свобод, установленных в Конституции Украины, и постоянное их применение приведет к их реализации на должном демократическом и правовом уровне.

Ключевые слова: права человека, права гражданина, экологические права, свобода человека и гражданина, международное законодательство.

Summary. Numerous ideological dogmas and "propaganda struggles" over human rights, which took place for decades, did not make it possible to realistically comprehend and solve the problems of individual rights in Soviet society in full, according to a certain level of progress, say in the European Union. Such dogmas include the assertion that only socialism is able to fully guarantee human rights, that the main socio-economic rights for man and his freedom. Thus, freely or not, political and personal, spiritual and human rights, and even more so, environmental ones were underestimated. Unfortunately, this view reflected the actual practice in the former USSR and other former socialist countries. In the field of political, spiritual and personal rights and freedoms, there were quite a few forbidden topics, and environmental ones were not singled out at all. At the same time, competent jurists, both during the years of stagnation and during the so-called perestroika, consistently developed and defended the idea of human and civil rights. The article considers the problem of realization of human and civil rights and freedoms and guarantees of observance of international standards of ecological human rights in the national legislation. Emphasis is placed on the implementation of international norms in the field of human rights and freedoms in the practice of national legislation. It is proposed to supplement the current legislation with the right of citizens and their associations to control the bodies of state power and local self-government in the environmental sphere. It is concluded that problems with the realization of environmental rights and freedoms in Ukraine, unfortunately, exist. The level of their implementation is low, therefore, it can be stated that the level of efficiency is also low. In addition, it

should be noted that citizens' awareness of the full range of their environmental rights and freedoms, which are enshrined in the Constitution of Ukraine, and their continued application, will lead to their implementation at the appropriate democratic and legal level.

Key words: *human rights, civil rights, environmental rights, human and civil freedom, international law.*

Постановка проблеми. Кардинальні зміни на початку 90-х рр. ХХ ст. в суспільно-політичному житті людей як нашої країни, так і тих, які були у складі Радянського Союзу, обумовили актуалізацію проблем прав та свобод громадян, висунули їх реалізацію на перший план реформування національних правових систем. У новостворених незалежних державах стали проводитися відносно вільні демократичні вибори, було скасовано політичну цензуру, майже було припинено переслідування інакодумців. Також звільнилися від формалізму та «одержавлення» громадські об'єднання, згодом стали звичними мітинги, збори, демонстрації та інші форми активної участі громадян у суспільному житті. Але все це стало можливим завдяки тому, що були внесені відповідні зміни та доповнення у правові норми про права та свободи громадян, прийняті нормативно-правові акти, що сформували належний механізм реалізації цих норм.

Не випадковою є одна з основоположних передумов прийняття Генеральною Асамблеєю ООН Всезагальної декларації прав людини у 1948 р. Так, в Преамбулі зазначено, що є нагальна необхідність охорони прав людини владою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена звертатись як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення [1]. У цьому контексті слушний такий вислів А. де Токвіля: «Саме поняття про права дало можливість людям визначити, що таке вседозволеність і свавілля, а що нормальні відносини і порядок. Воно допомагає їм бути незалежними без погорди й коритися, не

зневажаючись...» [2, с. 199]. Тому, певну систему прав та свобод громадян слід вважати важливою передумовою гарантії реалізації екологічних прав та свобод людини й громадянина в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми прав та свобод громадян та гарантії дотримання міжнародних стандартів прав людини в національному законодавстві досліджували такі видатні українські вчені, як В. Погорілко [3], В. Селіванов [4], О. Тодика [5], В. Шаповал [6] та інші. Проте, на наше глибоке переконання, не було здійснено комплексного дослідження гарантії реалізації екологічних прав та свобод людини й громадянина, як важливої умови для їх здійснення в Україні.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є визначення гарантії реалізації екологічних прав та свобод людини й громадянина, аналізуючи як національне, так і міжнародне законодавство.

Виклад основних положень. Слід відзначити, що тема прав та свобод громадян у радянські часи була непопулярною. Це й не дивно, адже фасадно-декоративна демократія вимагала й адекватного її висвітлення. В цей період наводився стереотипний набір цифр, що нібито підтверджували реальність та широту використання прав і свобод радянськими громадянами (кількість депутатів у радах всіх рівнів, дружинників тощо) [7, с. 159]. Про права і свободи людини в цей час писав О.П. Таранов, котрий наголошував на тому, що в радянській державі права існують тільки для трудящих мас і «не існує свободи для тих, хто прагне використовувати цю свободу на шкоду суспільству або іншим членам соціалістичного суспільства, вказує на соціалістичний зміст цих прав і свобод та розглядається радянськими людьми не як утиск або обмеження демократії, не як перепона для здійснення свободи особистості, а, навпаки, як охорона справжньої соціалістичної демократії – демократії для народу» [8, с. 50-51].

Лише з розпадом СРСР, розпочалися зміни у даній сфері: були внесені відповідні зміни та доповнення у правові норми про права та свободи

громадян, прийнято низку законодавчих актів, що розпочали формування механізму реалізації цих норм.

Так, в Основному Законі, статті 3 зазначено: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [9].

Цілий II Розділ Конституції України закріплює групу прав і свобод, та слід зазначити, що даний перелік в конституційному законодавстві України може і повинен бути доповнений правом громадян та їх об'єднань на гарантіями над органами державної влади і місцевого самоврядування в питаннях екології. Активне, зацікавлене використання громадянами усього спектра своїх прав та свобод є необхідною умовою здійснення дієвих їх гарантій здійснення в державі, розвитку самоврядувальних начал, котрі формуються не ззовні, а всередині нашої державності, все глибше проникаючи у всі сфери державного і громадського життя.

Специфіка екологічних прав та свобод полягає у тому, що вони дають можливість кожному зробити свій внесок у справу державного будівництва, здійснювати контроль і активно сприяти реалізації державної влади і функцій державного управління у сфері екології, проявляючи свою активність у межах конституційного ладу України.

Слід зазначити, що усі права та свободи громадян тісно пов'язані, тому логічним є розгляд прав та свобод в цілісності. Адже лише у своїй єдності (системі) вони повинні забезпечувати реальні можливості громадян брати участь в державному і соціальному управлінні, домагаючись належних гарантій їх реалізації. Стаття 21 Загальної декларації прав людини вказує на те, що: «1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. 2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні. 3. Воля народу повинна бути основою влади уряду: ця воля має

виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитися при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування» [1].

Дані положення отримали своє розгорнуте закріплення в Міжнародному Пакті про громадянські та політичні права, прийнятому 16 грудня 1966 р. та ратифікованому Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р. [10] і Факультативному протоколі до нього, набувши чинності 23 березня 1976 р., а в Україні – 25 жовтня 1991 р., відповідно до постанови Верховної Ради УРСР № 582-XII від 25 грудня 1990 р. [11]. Країни, ратифікувавши цей Пакт, взяли на себе обов'язок визнавати та забезпечувати право своїх громадян на свободу думки, совісті і релігії, на свободу переконань і вільне їх вираження, право на мирні зібрання та еміграцію, право на свободу асоціацій (ст. 19 – 22, 25 та ін.) [10].

Таким чином, з цих та інших найважливіших міжнародно-правових документів для громадян всіх держав впливає право чи ж можливість вимагати від своєї та інших держав дотримання загальноновизнаних прав людини як загальнолюдських. Таке ставлення до прав людини має стати нормою життя та спілкування цілого цивілізованого світу, всієї світової спільноти.

Безумовно, важливого значення набуває створення нових міжнародних стандартів з прав людини. Це обумовлене в числі інших причин міцною залежністю забезпечення прав і свобод людини не тільки від внутрішніх умов, стану економіки, демократії, політичної культури, цілей і змісту соціальних програм держави, а й від зовнішньоекономічних факторів і, насамперед, від збереження миру і безпеки народів. Як справедливо зазначає Н. Вітрук, необхідний постійний пошук спільних зусиль для

поліпшення становища особистості в усіх країнах сучасного світу, в умовах будь-якої суспільної системи [7, с. 179].

Тут видається необхідним аналітичне осмислення політико-правової практики низки розвинених європейських держав, що демонструє переконливу недостатність і та навіть досить низьку ефективність заходів, що вживаються їх органами державного управління у сфері забезпечення гарантій та реалізацій прав та свобод громадян. Усвідомлення вищими державними чиновниками необхідності виправлення такого становища спричинило потребу значного посилення парламентського контролю за дотриманням прав людини аж до створення спеціально уповноважених органів контролю й охорони прав та свобод особистості, насамперед конституційних (основних) прав та свобод. Так, у низці країн з'явився та закріпився інститут омбудсмена (або омбудсмана), що став своєрідною формою здійснення парламентського контролю над діяльністю уряду і підпорядкованої йому адміністрації насамперед у сфері дотримання гарантій прав і свобод громадян. Цей інститут впроваджений і в Україні. Відповідно до п. 17 ст. 85 Конституції України Уповноважений Верховної Ради України з прав людини призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою України, щорічно доповідає їй про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні [9], а повноваження та правовий статус закріплено у Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [12].

Важливою ланкою в механізмі захисту прав та свобод людини й громадянина є Конституційний Суд України, який здійснює судовий конституційний контроль та захист основних прав і свобод людини й громадянина на території України [13, с. 200].

Як відомо, у межах спеціального обговорення проблем правового становища особистості у суспільстві під гарантіями реалізації конституційних прав та свобод людини та громадянина розуміють умови та

засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, захист і охорону зазначених прав, є запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них з метою реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина [14, с.21].

Проблеми гарантій прав людини – предмет постійної уваги спеціалістів як у сфері юридичної науки, так і практики. Здебільшого це пояснюється тим, що справжньою суспільною цінністю права людини й громадянина стають лише за умови, коли вони отримують повноцінне та безперешкодне втілення у реальних суспільних відносинах. На думку Л.Д. Воєводіна, гарантії слугують тим надійним сполучником, який забезпечує необхідний у сфері правового статусу особистості перехід від загального до часткового, від задекларованої у законі можливості до дійсності. Звідси й впливає нагальна потреба вивчення всієї сукупності чинників, що забезпечують необхідне переведення прав людини й громадянина зі сфери належного до сфери суцього [15, с. 241].

Цілком слушно В.Я. Тацій зазначає: «Будь-яка політика, програма, модель ринкової трансформації економіки або законодавчий акт втрачають свій сенс, якщо їм бракує людського виміру, орієнтованого на обов'язкове врахування приватних інтересів людини, на їх координацію з публічними інтересами суспільства, на гарантії і захист прав і свобод людини» [16, с. 18].

У зв'язку з цим В. Селіванов наголошував на тому, що серцевиною концепції сучасної конституційної реформи в Україні має бути поглиблене розуміння суті демократичного виміру владно-політичних і юридичних заходів щодо трансформації сучасного українського державно упорядкованого суспільства, його правової системи, де людина має зайняти реальне місце, гідне статусу найвищої соціальної цінності. А це означає передусім усвідомлення багатоаспектної ролі людини, взятої у всьому багатстві та її унікальності і різнобічності матеріальних і духовних

суспільних взаємозв'язків, розуміння сутності сталої динаміки людського розвитку, критеріїв його вимірювання [17, с.19].

Утвердження механізмів, здатних гарантувати неухильне дотримання визначених Конституцією й законами України прав та свобод громадян, істотне посилення контролю інститутами громадянського суспільства за діяльністю уряду, міністерств та інших органів виконавчої влади є одним із ключових завдань адміністративної реформи в Україні.

Права людини мають стати не чимось похідним чи другорядним серед завдань органів державної влади, а їх найголовнішою метою і мають принципово змінити історичну парадигму стосунків між державою та людиною. На зміну ідеології «панування» держави над людиною повинна прийти ідеологія «служіння» держави інтересам людини. Такий перехід можливий лише за умови реального запровадження передбаченого Конституцією України принципу верховенства права (ст. 8), за яким діяльність державних інститутів повинна підпорядковуватися потребам реалізації та захисту прав людини, забезпечення їхнього пріоритету серед усіх інших цінностей демократичного суспільства [18, с. 3].

Адже інтереси людини, її права і свободи, як вважає А. Мацюк, є пріоритетними у сфері суспільних державних інтересів. Йдеться не про протиставлення цих інтересів, а про їх субординацію і підпорядкованість, первинність і вторинність [19, с. 26]. Пріоритет прав людини повинен бути визначальним фактором у функціонуванні усїєї правової системи України. В енцикліці Івана Павла II «*Centesimus annus*» особливо наголошено на тому, що права людини становлять спільне благо сучасного світу [20, с. 17].

Виходячи саме із такого загального розуміння, В. Ю. Барков зазначає, що дотримання громадянських прав людини є не лише головною умовою стабільності політичного режиму, а й засобом його удосконалювання задля досягнення рівня, на якому його можна розглядати як правовий механізм, формування, підтримання і функціонування якого утворює настільки

активне політичне середовище, що в ньому через реалізацію громадянських прав і свобод людина виховується як безумовний прихильник цього режиму [21, с. 377].

Висновки. Таким чином, слід зазначити, що проблеми з реалізації екологічних прав та свобод в Україні, на жаль, існують. Рівень їх реалізації є низьким, тому, можемо констатувати, що і рівень дієвості їх гарантій теж не є невисоким. Є надія нате, що громадяни усвідомлять увесь спектр своїх прав та свобод, які зазначені в Конституції України, та постійне їх застосування, призведе до їх реалізації на належному демократичному та правовому рівні. Крім того, з міжнародно-правових документів для громадян всіх держав випливає право (можливість) вимагати від своєї та інших держав дотримання загально визнаних прав людини як загальнолюдських. Таке відношення до прав людини повинне стати нормою життя і спілкування цивілізованого світу, всієї світової спільноти.

На сьогоднішній день важливим є найбільш повне втілення міжнародних норм у сфері прав та свобод людини в практику національного законодавства, тобто так звана імплементація, і їх реалізація. Останнє, як видається, відкриває резерви та можливості для генерації нових гуманістичних, демократичних положень відносно екологічних та інших прав і свобод людини та громадянина в українській державі.

Література

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. Офіційний вісник України. 2008. № 93. Ст. 89.
2. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. К. : Всесвіт, 1999. 590 с.
3. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика: монографія / відп. ред. В.Ф. Погорілко. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: А.С.К., 2003. 652 с.

4. Селіванов В. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. К. : Видавничий Дім Ін Юре, 2002. 724 с.
5. Тодыка О. Ю. Народовластие в условиях глобализации : монография / под ред. А.В. Петришина. Х., 2005. 336 с.
6. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм: монографія К. : Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
7. Витрук Н.В. Права человека: стан и перспективы развития. Право и власть. М. : Прогресс. 1990. С. 154-179.
8. Таранов А.П. Конституционные права и обязанности советских граждан. К. : Наукова думка, 1985. 250 с.
9. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 31. Ст. 141.
10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 17.08.2021)
11. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. Зібрання чинних міжнародних договорів України. 1990. № 1. Ст. 225.
12. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 20. Ст. 99.
13. Проблеми реалізації прав і свобод людини й громадянина в Україні: монографія / за ред. Н.М. Оніщенка, О.В. Зайчука. К. : ТОВ Юридична думка, 2007. 424 с.
14. Князев В. Конституційні гарантії прав, свобод та обов'язків людини та громадян в Україні. Право України. 1998 . № 11. С. 29-31.
15. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России: учеб. Пособие. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1997. 298, [1] с.

16. Тацій В.Я. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини – головний конституційний обов’язок демократичної, правової, соціальної держави. Вісник Академії правових наук України. 2000. № 4 (23). С. 3-18.
17. Селіванов В.М. Демократичний вимір конституційної реформи в Україні: сучасне розуміння. Право України. 2003. № 9. С. 15-23.
18. Авер’янов В.Б. Проблеми демократизації державного управління в контексті адміністративної реформи в Україні. Часопис Київського університету права. 2002. № 2. С. 3-8.
19. Мацюк А. Громадянське суспільство – соціальна основа держави, влади, демократії. Право України. 1995. № 1. С. 24-34.
20. Екологічне вчення Церкви: Іван Павло II на тему створіння / пер. з нім., доп. та упор. укр. видання Володимира Шеремети. Івано-Франківськ : ІФТА, 2006. 100 с.
21. Крисаченко В.С. Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Українська політична нація : генеза, стан, перспективи / за ред. В.С. Крисаченка. К.: НІСД, 2004. 656 с.

References

1. Zagaljna deklaracija prav ljudyny vid 10 ghrudnja 1948 r. Oficijnyj visnyk Ukrajinu. 2008. # 93. St. 89.
2. Tokvilj A. de. Pro demokratiju v Ameryci. K. : Vsesvit, 1999. 590 s.
3. Problemy realizaciji Konstytuciji Ukrajinu: teorija i praktyka : monografija / vidp. red. V.F. Poghorilko. K. : In-t derzhavy i prava im. V.M. Korecjkogho NAN Ukrajinu: A.S.K., 2003. 652 s.
4. Selivanov V. Pravo i vlada suverennoji Ukrajinu: metodologichni aspekty. K. : Vydavnychyj Dim In Jure, 2002. 724 s.
5. Todyka O. Ju. Narodovlastye v uslovyjakh ghlobalyzacyu : monografyja / pod red. A.V. Petryshyna. Kh., 2005. 336 s.

6. Shapoval V.M. Suchasnyj konstytucionalizm : monohrafija K. : Jurinkom Inter, 2005. 560 s.
7. Vytruk N.V. Prava cheloveka: stan y perspektyvy razvytyja. Pravo y vlastj. M. : Proghress. 1990. S. 154-179.
8. Taranov A.P. Konstytucyonnye prava y objazanosty sovetskykh ghrazhdan. K. : Naukova dumka, 1985. 250 s.
9. Konstytucija Ukrajiny vid 28 chervnja 1996 r. Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrajiny. 1996. # 31. St. 141.
10. Mizhnarodnyj pakt pro ghromadjansjki i politychni prava vid 16 ghrudnja 1966 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (data zvernennja 17.08.2021)
11. Fakuljtatyvnyj protokol do Mizhnarodnogho paktu pro ghromadjansjki ta politychni prava vid 16 ghrudnja 1966 r. Zibrannja chynnykh mizhnarodnykh dogovoriv Ukrajiny. 1990. # 1. St. 225.
12. Pro Upovnovazhenogho Verkhovnoji Rady Ukrajiny z prav ljudyny: Zakon Ukrajiny vid 23.12.1997 # 776/97-VR. Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrajiny. 1998. # 20. St. 99.
13. Problemy realizaciji prav i svobod ljudyny j ghromadjanyna v Ukraini: monohrafija / za red. N.M. Onishhenka, O.V. Zajchuka. K. : TOV Jurydychna dumka, 2007. 424 s.
14. Knjazev V. Konstytucijni gharantiji prav, svobod ta obov'jazkiv ljudyny ta ghromadjan v Ukraini. Pravo Ukrajiny. 1998 . # 11. S. 29-31.
15. Voevodyn L.D. Jurydycheskyj status lychnosty v Rossyy: ucheb. Posobyе. M. : Yzd-vo Mosk. un-ta, 1997. 298, [1] s.
16. Tacij V.Ja. Utverdzhennja i zabezpechennja prav ta svobod ljudyny – gholovnyj konstytucijnyj obov'jazok demokratychnoji, pravovoji, socialjnoji derzhavy. Visnyk Akademiji pravovykh nauk Ukrajiny. 2000. # 4 (23). S. 3-18.

17. Selivanov V.M. Demokratychnyj vymir konstytucijnoji reformy v Ukrajinii: suchasne rozuminnja. Pravo Ukrajinny. 2003. # 9. S. 15-23.
18. Aver'janov V.B. Problemy demokratyzaciji derzhavnogho upravlinnja v konteksti administratyvnoji reformy v Ukrajinii. Chasopys Kyjivsjkogho universytetu prava. 2002. # 2. S. 3-8.
19. Macjuk A. Ghromadjansjke suspiljstvo – socialjna osnova derzhavy, vlady, demokratiji. Pravo Ukrajinny. 1995. # 1. S. 24-34.
20. Ekologhichne vchennja Cerkvy: Ivan Pavlo II na temu stvorinnja / per. z nim., dop. ta upor. ukr. vydannja Volodymyra Sheremety. Ivano-Frankivsjk: IFTA, 2006. 100 s.
21. Krysachenko V.S. Stepko M.T., Vlasjuk O.S. ta in. Ukrajinjsjka politychna nacija: geneza, stan, perspektyvy / za red. V.S. Krysachenka. K. : NISD, 2004. 656 s.